ISSN 2654-2366

Archive

Archive Offprint

ARCHIVE

Open Access Scientific Journal

ISSN 2654-2366

Volume 8 – 2012 Offprint

Volume No: Archive Volume 8, 2012
Editor: K. Kalogeropoulos
Date: December 06, 2012

Παραπομπή ως: Βερνίκος. Ν. και Σ. Δασκαλοπούλου (2012), Ξερολιθικές κατασκευές: προτάσεις-ταξινομήσεις, *Archive*, 8, σσ. 41-49 DOI: 10.5281/zenodo.4544343

Ξερολιθικές κατασκευές: προτάσεις-ταξινομήσεις

Λέξεις κλειδιά: *patrimonialisation*, *pietra secco*, *διαχείριση του περιβάλλοντος*, *ξερολιθιά*, *τοπίο*

Ν. Βερνίκος. (Ομότ. Καθ.) – Σ. Δασκαλοπούλου (Ομότ. Καθ.) Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμ. Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας

Abstract

Dry stone structures have been a tool for the control and humanization of space since prehistory. The stone was used as well as fire to shape and utilize the natural environment of humans. The space that has been shaped by dry stone constructions becomes a place where the special relations between the societies and their natural environment develop, where the people intervene and create micro-environments and microclimates. These relationships acquire meaning within a “culture”, or many “cultures”, when more than one community coexists in the space. These cultural peculiarities and locations are also due to the fact that the names and technical terms that refer to the various uses of dry stone (dry stone: pietra secco) differ from place to place.

Οι ξερολιθικές κατασκευές αποτέλεσαν από την προϊστορία ένα εργαλείο για τον έλεγχο και τον εξανθρωπισμό του χώρου. Η πέτρα χρησιμοποιήθηκε όπως και η φωτιά για την διαμόρφωση και την αξιοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος των ανθρώπων. Ο **χώρος** που έχει διαπλαστεί από ξερολιθικές κατασκευές, γίνεται **τόπος** όπου αναπτύσσονται οι ειδικές σχέσεις ανάμεσα στις κοινωνίες και στο φυσικό τους περιβάλλον, όπου οι άνθρωποι παρεμβαίνουν και δημιουργούν μικροπεριβάλλοντα και μικροκλίματα. Οι σχέσεις αυτές αποκτούν έννοια μέσα στα πλαίσια ενός «πολιτισμού», ή πολλών «πολιτισμών», όταν στο χώρο συνυπάρχουν περισσότερες από μια κοινότητες. Στις πολιτισμικές αυτές ιδιαιτερότητες και εντοπιότητες οφείλεται, άλλωστε, και το ότι από μέρος σε μέρος διαφέρουν οι ονομασίες και οι τεχνικοί όροι που αναφέρονται στις διάφορες χρήσεις της ξερολιθιάς (« *ξερή λιθιά* »: pietra secco.

Όπως συμβαίνει με όλα τα ανθρώπινα έργα, οι ξερολιθικές κατασκευές δημιουργούν *έννοιες, σύμβολα* και *σημασίες,* που με τη σειρά τους, μετατρέπουν τους **χώρους σε τοπία**. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο στη σημερινή Ευρώπη τα τοπία θεωρούνται πολιτισμική κληρονομιά. Η διαδικασία μετατροπής χρηστικών κτισμάτων σε τμήματα της πολιτισμικής παράδοσης ενός τόπου ονομάζεται «*patrimonialisation*» και συνοδεύεται από τη δημιουργία πλαισίου νομικής και θεσμικής προστασίας τους. Διαπιστώνουμε, έτσι, τόσο στην Ευρωπαϊκή Ένωση όσο και αλλού, ότι και οι αστικοποιημένες ακόμα κοινωνίες αναζητούν τους τρόπους που θα τους επιτρέψουν να διασώσουν τις έννοιες και τα σύμβολα, που γεννήθηκαν στο παρελθόν από τη διαπάλη ανθρώπου και φύσης για την επιβίωση του μέσα στα ποικίλα φυσικά περιβάλλοντα.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι η μεσογειακή φύση, μέσα στην οποία ζούμε, ήταν πάντα ιδιαίτερα σκληρή με τους ανθρώπους. Στη μακρά διάρκεια των αιώνων, κοινότητες ανθρώπων σμίλεψαν τις πλαγιές ανεβαίνοντας προς τις κορυφές, καθώς *ξελάκκωναν* και *ξεπέτριζαν,* κατασκευάζοντας στενόμακρα χωράφια (*ταύλες, λουριά*) που τα στήριζαν με πεζούλες (βαστάδια), πίσω από τις οποίες μάζευαν τη γόνιμη γη και παγίδευαν τη ροή της βροχής. Ανάλογες είναι και οι διαμορφώσεις που γίνονται στα μικρά οροπέδια, στις καρστικές πολιάνες και στους κάμπους: οι άνθρωποι ξεπέτριζαν, ισοπέδωναν, επιχωμάτωναν, περιτοίχιζαν, χώριζαν τη γη σε κλήρους, παροχέτευαν τα νερά και κατασκεύαζαν καταλύματα και αποθηκευτικούς χώρους. Σε μεγάλες γεωγραφικές ζώνες του πλανήτη μας, χάρις στο ξερολιθικό αυτό «εργαλείο», μπόρεσε η γεωργία να αναπτυχθεί και να τιθασευτούν τα ρέματα και τα ξεροπόταμα, που στον τόπο μας είχαν σχεδόν όλα προστατευτικά ξερολιθικά τοιχώματα.

Η «Ξερή λιθιά» και το Ξερολιθικό Τοπίο

Η τεράστια αυτή εργασία διαμόρφωσης τοπίων που απαιτούσε, εκτός από εργασία και επιμονή, εμπειρική γνώση της υδραυλικής, της αγρονομίας και των δυνατοτήτων που προσφέρουν τα διάφορα μικρό-οικοσυστήματα. Δεν είχε αρκετά εκτιμηθεί από τους μελετητές της πολιτισμικής παράδοσης και από τους χωροτάκτες. Αυτό ίσως, οφείλεται στο γεγονός ότι η διαμόρφωση των αγροτικών χώρων (*ager* και *saltus*: αγροί και νομές) με τη βοήθεια της «ξερής λιθιάς» ήταν έργο γεωργοκτηνοτρόφων που δούλευαν μικρούς κλήρους και ήσαν φτωχοί ή ακτήμονες κολήγοι.

Η ταξινόμηση των ξερολιθικών κατασκευών που υιοθετήσαμε βασίστηκε τόσο σε θεωρητικές αρχές, οι οποίες θα αναφερθούν στη συνέχεια, όσο και σε μια σειρά παρατηρήσεων πεδίου, που έγιναν από την διεπιστημονική ομάδα του Τμήματος μας αλλά και των εταίρων μας στα Ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια που ασχολούνται με το θέμα από δεκαετίες. Από τις παρατηρήσεις αυτές προέκυψε ότι θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τις ξερολιθικές κατασκευές ως διαχρονικά «τέχνεργα» (*artefacts*). Είναι διαπιστωμένο ότι οι «ξερές λιθιές» χρησιμοποιήθηκαν, εγκαταλείφθηκαν και επαναχρησιμοποιήθηκαν πολλές φορές μέσα στους κύκλους της ιστορίας. Η έτοιμη *πέτρα* είναι συχνά ένα ιδιαίτερα χρήσιμο υλικό που ξαναχρησιμοποιούν οι νόμιμοι ιδιοκτήτες, αλλά που αποτελεί και αντικείμενο κλοπής. Εκεί που υπάρχουν έτοιμες πέτρες μπορούν να κατασκευαστούν αρκετά γρήγορα καταλύματα, αμυντικά έργα και περίβολοι, που με την ίδια ταχύτητα διαλύονται χωρίς να αφήσουν ίχνη και έτσι δεν γίνονται αντικείμενα φορολόγησης. Η παρουσία ξερολιθικών κτισμάτων, που συμπληρώνονταν από στέγαστρα φτιαγμένα από κλαδιά, φρύγανα και καλαμιές, μας είναι γνωστά από την ύστερη παλαιολιθική εποχή. Πολλές, άλλωστε, σύγχρονες μορφές *στεγαδιών* σε τίποτε δεν διαφέρουν από τα αντίστοιχα προϊστορικά κτίσματα. Αρχαία είναι, επίσης, η τεχνική δημιουργίας γεωργοκτηνοτροφικών περιφερειών και περιμέτρων (zoning) με ξερολιθικούς τοίχους, που είχαν σα στόχο τους τον έλεγχο της βλάστησης χωρικά αλλά και ποιοτικά (είδη βλάστησης) και το *μάντρωμα* των ζώων μέσα σε μεγάλες εκτάσεις.

Σε μέρη που σήμερα μένουν ακαλλιέργητα ή είναι ακατοίκητα, όπως συμβαίνει σε πολλές νησίδες του Αιγαίου και σε πολλές ορεινές ζώνες της ηπειρωτικής Ελλάδας, αλλά και άλλων χωρών του κόσμου, η άγρια βλάστηση έχει σκεπάσει τα ξερολιθικά τοπία. Η επιτόπια, όμως, έρευνα σε συνδυασμό με τη μελέτη αεροφωτογραφιών, μας έδειξε πως κάτω από τη βλάστηση (μακία) σώζονται ακόμα παλιές αγροκτηνοτροφικές διαρρυθμίσεις. Σε περιθωριακά νησιά όπως το Γυαλί της Νισύρου και η Χάλκη της Δωδεκανήσου, τεράστιοι λιθοσωροί μαρτυρούν το εντυπωσιακό ξεπέτρισμα που έκαναν οι αγρότες, στην αρχαιότητα και τον μεσαίωνα, στην προσπάθειά τους να δημιουργήσουν καλλιεργήσιμη γη, κάτι που βρίσκουμε στα νησιά της Δαλματίας. Στην Αλιμνιά της Χάλκης, στη Σαρία της Καρπάθου, στη Σύρνα της Αστυπάλαιας ακόμα και στη Νίμο της Σύμης, βλέπει κανείς τα ίχνη μακρόστενων χωραφιών που είτε ακολουθούν τα υψομετρικά επίπεδα, είτε πλαισιώνουν φυσικά αυλάκια που έχουν κτιστεί και ισοπεδωθεί για να συγκεντρώνουν χώμα και υγρασία, ενώ απομένουν οι διαμορφωμένες όχθες και οι εγκάρσιες πέτρες που έκοβαν τη ροή της βροχής και την παροχέτευαν σε στέρνες και λάκκες για το πότισμα των ζώων. Ακόμα και ίχνη καταλυμάτων, ημιυπόγειων αποθηκών (υπόσκαπτα συμπληρωμένα με ξερολιθικές προσόψεις) και αλωνιών βρίσκουμε κάτω από τα βάτα και τα αγκάθια. Τα χώματα που έχουν εναποτεθεί στα χαμηλά (young fill), σε συνδυασμό με τα χρονολογήσιμα αρχαία και ελληνιστικά κτίσματα που βρίσκονται στα σημεία εκείνα και που δεν έχουν παραχωθεί, αποδεικνύουν ότι, στα νότια Δωδεκάνησα, η τεχνική της διαμόρφωσης των πλαγιών με διαδοχικές σειρές από πεζούλες (οι σκάλες) χρονολογούνται από τα τέλη της ελληνιστικής εποχής, όταν τα νησιά της Ροδιακής συμπολιτείας βρίσκονταν σε ακμή. Έχουμε, άλλωστε, και αρχαία γραπτή μαρτυρία κατασκευής αμπελώνων με « *τράφους* » στην περιοχή της Ροδιακής Περαίας. Μπορούμε, έτσι, να πούμε ότι ορισμένα ξερολιθικά τοπία στα Δωδεκάνησα και στη νήσο Κέα (όπου, στην περιοχή της Καρθαίας, οι κάτω σειρές της πεζούλας είναι κτισμένα με ισόδομες πέτρες) είναι **και** μνημεία της αρχαιότητας.

Η μελέτη των εγκαταλελειμμένων αγροτοκτηνοτροφικών περιοχών απέδειξε πως συστηματικά οι ξερολιθικές κατασκευές χρησίμευαν και στον έλεγχο της ποικιλότητας της βλάστησης. Με τα τοιχία, τα φράγματα, τα χωρίσματα και τα κλείσματα δημιουργήθηκαν σε αρκετές περιπτώσεις ανθρωπογενείς *οικολογικοί θώκοι* (φωλιές, niche) για ειδικές χλωρίδες και πανίδες, σε εκτάσεις μερικών δεκάδων ή εκατοντάδων τετραγωνικών μέτρων. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται με ιδιαίτερη ένταση και στις μεσόγειες ηπειρωτικές ορεινές ζώνες, σε νησιά και σε νησίδες. Είναι χαρακτηριστικό ότι με τη βοήθεια ξερολιθικών, αρχικά, οριοθετήσεων και περιφράξεων, οι Έλληνες άποικοι της κεντρικής Ιταλίας (Ελαία-Velia) δημιούργησαν υποείδη φυτών που προστατεύονται σήμερα μέσα στο πάρκο του Σιλέντο. Ένας από τους λόγους για τους οποίους οι ξερολιθιές δημιουργούν θώκους είναι το ότι, κατά κανόνα, οι σκάλες είναι προσανατολισμένες έτσι, ώστε τα τοιχία να αποθηκεύουν κατά την διάρκεια της ημέρας ηλιακή ενέργεια η οποία απελευθερώνεται τη νύκτα, δημιουργώντας έτσι τοπικά μικρό-κλίματα. Στις ξερές και ημιάγονες ζώνες, πάλι, συγκροτήματα από σκάλες επιτρέπουν τη συγκράτηση του χώματος και της βροχής, καθώς και την αύξηση της υγρασίας που είναι απαραίτητη για τη βλάστηση. Σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα, οι πλαγιές χρησιμοποιούνται για τη συλλογή βροχής, που οδηγείται στα καλλιεργούμενα τμήματα, έτσι ώστε να τριπλασιάζεται ή και να τετραπλασιάζεται, τοπικά, η ποσότητα νερού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γεγονός ότι, με τη βοήθεια ξερολιθικών κατασκευών, δημιουργήθηκαν υγροβιότοποι μερικών εκατοντάδων τετραγωνικών μέτρων, όπως στην Ελιά της Μυκόνου και στην Καρθέα της Κέας. Πολλοί εποχικοί υδρόμυλοι λειτουργούσαν με τα νερά της βροχής που συγκέντρωναν οι χείμαρροι, και είναι γνωστό ότι μέσα στις χοάνες των νερόμυλων ζούσαν υδρόβια είδη, όπως είναι τα καβούρια. Μικροτοπική οικολογική επέμβαση στο χώρο βρίσκει κανείς σε νησίδες όπως η Περγούσα της Νισύρου, όπου το ξερολιθικό χώρισμα δημιούργησε δύο πληθυσμούς σαλιγκαριών. Τέτοιοι μικροτοπικοί θώκοι (niche), ελάχιστης έκτασης, όπου διασώθηκαν σπόροι και δύο τρία υποκείμενα, είναι γνωστοί από την έρευνα που είχε γίνει στους σκουπιδότοπους της Γλασκώβης, όπου βρέθηκαν φυτά που θεωρούνταν ότι είχαν εκλείψει από την Μ. Βρετανία. Ανάλογες περιπτώσεις συναντά κανείς μέσα στις τρύπες εγκαταλελειμμένων ξερολιθικών κατασκευών, όπου σε αρκετά μέρη, βλέπουμε να καταφεύγει η χλωρίδα των γκρεμών, (cliff vegetation).

Σε όλη την περίμετρο της Μεσογείου, τόσο οι μνήμες των ηλικιωμένων όσο και τα τοπικά διαλεκτικά λεξιλόγια, μας πληροφορούν ότι ξερολιθικά συστήματα περιτοιχισμού με την βοήθεια ανθρώπινης παρέμβασης, που αφαιρούσε ή έκαιγε τα « *άχρηστα»* φυτά, οδηγούσαν σε επιλεκτική ανάπτυξη της βρώσιμης και της χρήσιμης άγριας βλάστησης και στην ενίσχυση της απόδοσης των χορτολίβαδων (grassland). Με τη συνύπαρξη του ξερολιθικού κτίσματος (τοιχία, λιθοσωροί, μάντρες, στάνες, καταλύματα) και της βλάστησης (σιτηρά και άλλες καλλιέργειες, οπωρώνες, αμπέλια, καλαμιές, βελανιδιές και άλλα άγρια δέντρα, βοσκοτόπια) μια περιοχή με σκάλες, με μάντρες, και με κλείσματα αποτελεί ένα σύνθετο ανθρωπογενή χώρο που λειτουργεί σαν ενδιάμεση ζώνη ανάμεσα στο οικισμό και στην άγρια φύση, όπου κυριαρχούν τα φρύγανα, τα βάτα, τα αγκάθια, τα βράχια και ζουν αγρίμια και πουλιά. Αφήνοντας τα ξερολιθικά αυτά ορόσημα να καταρρεύσουν, αυξάνει η απόσταση ανάμεσα στην αφιλόξενη για τον άνθρωπο φύση και τους τεχνητούς χώρους των πόλεων, των αυτοκινητοδρόμων και των συγκροτημάτων θερμοκηπίων. Αυτό ήδη δημιουργεί προβλήματα διαχείρισης (πυρκαγιές, πλημμύρες, ανεξέλεγκτη αύξηση βλαβερών για την υγεία των ανθρώπων ειδών) και περιορίζει τις φυσικές ζώνες, στις οποίες μπορεί ο πληθυσμός να έχει πρόσβαση.

Επέμβαση στη βιολογική ποικιλότητα της χλωροπανίδας είναι και οι διαμορφώσεις του χώρου με ξερολιθιές που επέτρεπαν τις συγκαλλιέργειες. Μία από τις βασικές συγκαλλιέργειες που συναντούμε στον νησιωτικό χώρο του Αιγαίου (Λέσβος, Κέα), αλλά και στην υπόλοιπη Μεσόγειο, είναι εκείνη της βελανιδιάς με τα διάφορα δημητριακά. Σπανιότερα, έχουμε συγκαλλιέργεια ελιάς με λαχανικά ή και με αμπέλια (Ιταλία). Πιο συχνά, τα κλείσματα επέτρεπαν απλώς *οιονεί* συγκαλλιέργειες αμπέλου ή οπωροφόρων με βρώσιμα άγρια χόρτα: στην Άνδρο, λόγου χάρη, τα λάπαθα μαζεύονται μέσα στα αμπέλια.

Μια άλλη κατηγορία διαχείρισης του περιβάλλοντος, στην οποία πρέπει να αναφερθούμε, είναι η διαμόρφωση μονοπατιών στις πλαγιές και δρόμων ανάμεσα σε ξερολιθικούς τοίχους, που επιτρέπουν την κυκλοφορία ανθρώπων και ζώων, και που ταυτόχρονα χρησιμεύουν για τη συγκέντρωση και παροχέτευση των όμβριων στα καλλιεργημένα ή δεντροφυτευμένα πλατώματα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του παλιού δικτύου μονοπατιών της Σκιάθου, όπου δεξιά και αριστερά από τις μακριές εγκάρσιες πέτρες, που σαν σκαλοπάτια σταματούσαν τη ροή του νερού, υπάρχουν ανοίγματα στις ξερολιθικές μάντρες που οδηγούν τα νερά στα πλατώματα με τις ελιές. Με πλάκες, βέβαια, και χωστές πέτρες έστρωναν τους δρόμους, τις αυλές, τις πλατείες αλλά και τον εσωτερικό περίβολο των κτηνοτροφικών συγκροτημάτων (Πάτμος, Λήμνος).

Πλακόστρωτες γούρνες νερού (όπως είναι οι ονομαζόμενες *γκιόλες* της Λέσβου ή οι αντίστοιχες στα Παλάτια της Σαρίας στην Κάρπαθο), χρησιμοποιήθηκαν ευρύτατα στην Μεσόγειο για την συλλογή ομβρίων σε περιοχές εποχικής κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης της χορτονομής. Αξιοπρόσεκτη είναι η χρήση, και στην Ελλάδα, λιθοσωρών από μικρές πέτρες για την κάλυψη του εδάφους με σκοπό την μείωση της φυσικής εξάτμισης του νερού από το έδαφος. Την τεχνική αυτή εφαρμόζουν σήμερα στο Λαγουριό της Κορινθίας, όπου το έδαφος κάτω από τους ελαιώνες είναι σκεπασμένο με μικρές άσπρες ασβεστολιθικές πέτρες. Η τεχνική αυτή συναντιέται ακόμα και σε ελαιώνες που έχουν σύγχρονο αυτόματο ποτιστικό σύστημα. Ξερολιθικές κατασκευές υπάρχουν για όλες σχεδόν τις αγρό-κτηνοτροφικές δραστηριότητες: για τη μελισσοκομία, για τους μεταξοσκώληκες, για το πάτημα των σταφυλιών (ληνοί), για τη συγκέντρωση του ελαιοκάρπου, για την αποθήκευση σανών και καρπών. Ακόμα και πετροκάλυβα για τη φύλαξη χιονιού και πάγου υπάρχουν στα ορεινά.

Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι τα αλώνια της Άνδρου (*γκάρθια*), που είναι κατασκευασμένα έτσι, ώστε να χρησιμοποιούν τον αέρα κατά την διάρκεια του λιχνίσματος για τον διαχωρισμό του καρπού από το άχυρο. Πολλοί, όμως, ξερολιθικοί τοίχοι, είτε από μόνοι τους είτε σε συνδυασμό με την βλάστηση που τους συνοδεύει, λειτουργούν ως ανεμοφράκτες, γεγονός που οδηγεί στην διαμόρφωση τοπίων ξερολιθικών «clausen field» ή *ξερολιθικών* «bocage». Συνήθως, τέτοιου είδους ξερολιθικές κατασκευές έχουν δημι-ουργηθεί από τον άνθρωπο, σε μικρούς κάμπους και οροπέδια που πλήττονται από μόνιμους τοπικούς ανέμους ή ρεύματα. Ένα τέτοιο κτιστό οικοσύστημα clausen είναι ο κάμπος της Χίου, όπου όμως οι τοίχοι δεν είναι ξερολιθικοί. Η ξερολιθική κατοικία είναι παγκόσμια διαδεδομένη. Στη Γαλλία υπάρχουν ολόκληρα χωριά όπου όλα ανεξαιρέτως τα κτίσματα ήσαν ξερολιθικά (Luberon bories). Στην Νότια Ιταλία οι άνθρωποι έφτασαν να κτίζουν πόλεις (Alberobello) με τρούλους. Ανάλογες κατασκευές συναντά κανείς και στα μέρη της Ανατολίας, του Καυκάσου, του Ιράκ και της Συρίας. Στην Ελλάδα, ορισμένα από τα κτίσματα αυτά μελετήθηκαν από τον Νίκο Μουτσόπουλο (*βόλτοι* της περιοχής των Καλαβρύτων, δρακόσπιτα Ευβοίας) ενώ, σε άλλα μέρη, μεικτές κατασκευές, συχνά υπόσκαπτες, κίνησαν το ενδιαφέρον των αρχαιολόγων, επειδή πρόκειται για νέα χρήση αρχαίων τάφων.

Σήμερα, οι ξερολιθικές εποχικές κατοικίες και τα συγκροτήματα που περιλάμβαναν στέρνα, αλώνι, αχυρώνα, μάντρες και σταύλους (όπως είναι οι *αποστροφές* της Νισύρου, τα καλύβια, οι καθικιές, κλπ.), και βρίσκονταν στα εξωχώραφα, τείνουν να μετατραπούν σε εξοχικές κατοικίες, συχνά πολυτελείας (Μύκονος, Σκόπελος). Το γεγονός αυτό επιτρέπει τη διάσωση της μορφής αλλά, συχνά, τις βγάζει από την κατηγορία των ξερολιθικών κατασκευών λόγω των επεμβάσεων που γίνονται στο εσωτερικό τους. Η αλλαγή χρήσης ορισμένων κτισμάτων δεν πρέπει να ανησυχεί στο βαθμό που διατηρούνται τα ξερολιθικά συγκροτήματα σας τμήματα ενός ευρύτερου τοπίου. Τέτοιες εξελίξεις είναι αποτέλεσμα της γενικότερης αλλαγής των χρήσεων της «εξοχής» και των περιοχών που θέλουμε μεν να κατοικούνται αλλά παραμένουν εκτός σχεδίου πόλεως.

Στην καταγραφή των ξερολιθικών τεχνουργημάτων πρέπει να περιλάβουμε και τα συμβολικά ή θρησκευτικά μνημεία. Λίθοι «όρια», όπως τα τρουλία της Καρπάθου ή οι ερμαϊκές στήλες των αρχαίων, ανήκουν στην ίδια κατηγορία με τους ορθόλιθους των Κυκλάδων (Μύκονος), τους παλιούς λιθοσωρούς (λιθακιές, έρμακες) και

τα μεγαλιθικά μνημεία της Εύβοιας (*δρακόσπιτα*) και της Μάνης. Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται και οι «*αναθεματίστρες*» της Άνδρου, οι λιθοσωροί που δημιουργούνται πάνω από τάφους ή σε άλλο μέρος, ως επιμνημόσυνη κατάρα.

Η αναγνώριση ότι τα ξερολιθικά τοπία αποτελούν τμήμα της πολιτισμικής παράδοσης και κληρονομιάς, μας οδηγεί σήμερα στο να αναζητήσουμε και να απογράψουμε όλες τις κατασκευές που φτιάχτηκαν με ξερές πέτρες στο σύνολο των χωρών που συναποτελούν τον ευρύτερο Μεσογειακό χώρο. Αυτό υπαγορεύεται και από την έντονη απαίτηση των σύγχρονων κοινωνιών να στηρίξουν το μέλλον τους στην αξία των τόπων τους και στην αλληλένδετη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην αισθητική των τοπίων και στην ποιότητα της ζωής. Σε πολλά, άλλωστε, μέρη η εντοπιότητα, η επιστροφή στις «ρίζες» δηλαδή, θεωρείται αγαθό και αποτελεί κοινωνικό αίτημα. Στα πλαίσια αυτά παρατηρούμε τη γένεση ενός πλήθους ενδιάμεσων μορφών κατασκευών που, άλλοτε, αναστηλώνουν και άλλοτε, ενσωματώνουν σε σύγχρονα κτίσματα, παλιές κατασκευές που η εξέλιξη της γεωργίας και η μείωση των καλλιεργημένων εκτάσεων, τους αφαίρεσε τις χρηστικές τους ικανότητες. Αυτό τροφοδοτεί αρκετές οικονομικές δραστηριότητες στους κλάδους των κατασκευών, του τουρισμού και της αναψυχής.

Κατηγορίες ξερολιθικών κατασκευών
Η προβολή και ανάδειξη της πολιτισμικής κληρονομιάς στα πλαίσια μιας ευρύτερης *«οικονομίας του πολιτισμού και της διαχείρισης της πολιτισμικής κληρονομιάς»,* είναι ένας από τους διεπιστημονικούς ερευνητικούς τομείς, οι οποίοι αναπτύχθηκαν την τελευταία δεκαετία σε παγκόσμιο επίπεδο και τα τελευταία χρόνια και στην Ελλάδα. Είναι γνωστό, ότι σε τέτοιες προσπάθειες, οι διακριτοί ρόλοι των διαφόρων επιστημονικών γνωστικών αντικειμένων, καθώς και η διάθεση για συνεργασία μεταξύ τους, είναι τα κλειδιά, για την οικονομικότητα και την ποιότητα των εφαρμογών. Μέσα από τις διεπιστημονικές προσεγγίσεις αναζητούμε όμως και την αποτελεσματικότητα που μπορεί να μας προσφέρει η χρήση της νέας τεχνολογίας στην ανάδειξη και στην προβολή της κληρονομιάς ως κοινωνικού αγαθού. Η προβολή του ψηφιακού υλικού που αφορά στις ξερολιθικές κατασκευές, (φωτογραφίες, βίντεο κλπ.) και υπάρχει στο αρχείο μας, αλλά και του υλικού που καταγράφεται τώρα ανά την Ελλάδα, απαιτεί κατ' αρχήν την δημιουργία μιας πολυμεσικής βάσης δεδομένων που να είναι «σχεσιακή» (relational) και να προσφέρει πρόσβαση σε κάθε ενδιαφερόμενο μέσα από το **Διαδίκτυο.** Ο σχεδιασμός της πολυμεσικής σχεσιακής βάσης δεδομένων, έχει ανάγκη από μια **ταξινόμηση** των ξερολιθικών κατασκευών σε κατηγορίες, έτσι ώστε να είναι δυνατή η εύκολη και γρήγορη πρόσβαση στα στοιχεία που περιγράφουν την κάθε κατασκευή ξεχωριστά, σε χρήστες από διαφορετική χώρα ή / και από τοπική κοινωνία. Στα ελληνικά, έχουμε την τάση να χρησιμοποιούμε επιλεκτικά ορισμένες «καθαρεύουσες» λέξεις (αναβαθμίδες, αντιστηρίξεις) που δεν είναι κατανοητές από εκείνους που χρησιμοποιούν και συντηρούν τις ξερολιθικές κατασκευές. Αυτό μας οδηγεί στην καταγραφή της τοπικής ορολογίας και των ειδικών τεχνικών λεξιλογίων και στην αναζήτηση «μαστορικών» λέξεων, αντίστοιχων με εκείνες που διαθέτουν τα ιταλικά, τα γαλλικά, τα ισπανικά, αλλά και οι άλλες γειτονικές μας γλώσσες.

Για να ταξινομήσουμε την πληθώρα των ξερολιθικών κατασκευών, αναζητήσαμε κατηγορίες που να αντιστοιχούν στις λειτουργικές χρήσεις των γεωγραφικών χώρων. Οι λειτουργικές αυτές χρήσεις είναι:
Η οριοθέτηση (όρια και εγκλεισμός) και η οικειοποίηση του χώρου (γαιοκτησία)
Η κυκλοφορία και η πρόσβαση (συγκοινωνιακά δίκτυα και δίκτυα μονοπατιών, δημόσιοι και ιδιωτικοί χώροι στάθμευσης ή αναψυχής)
Οι παραγωγικές χρήσεις των πόρων του χώρου (χρήση και κάρπωση-usus et fructus, της γεωργίας, της κτηνοτροφίας και της βιοτεχνίας)
Η κατοίκηση, η διαμονή και η προστασία (άμυνα).
Η οργάνωση και διαχείριση του χώρου, και οι νέες χρήσεις που δημιουργούνται από τη διαχείριση.
Η «*Υλοποίηση* » (materialization) συμβόλων, συμβολικών χρήσεων και του ιερού.

Με βάση λοιπόν τις λειτουργικές χρήσεις των διαφόρων ξερολιθικών κατασκευών αλλά και τις διάφορες παρατηρήσεις πεδίου, προτείνεται η ταξινόμηση τους σε εννέα κατηγορίες:

Κατηγορία 1: Όρια και σύνορα
Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται όλες οι ξερολιθικές κατασκευές, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν από τον άνθρωπο για την οριοθέτηση και την χάραξη συνόρων στον χώρο. Για παράδειγμα θα μπορούσαν να αναφερθούν: τα διαχωριστικά τοιχία που περικλείουν ευρύτερες περιφέρειες, οι τοίχοι και τα κλείσματα, οι διαχωριστικοί τοίχοι των κλήρων, οι περιφράξεις με πεζούλες (αναβαθμίδες) κ.λπ.

Φωτογραφίες πρώτης κατηγορίας: Κέα, Λέσβος και Πάτμος.

Κατηγορία 2: Ξερολιθικά τοπία
Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει τα συστήματα από διαδοχικές ξερολιθικές σκάλες και πεζούλες που διαμορφώνουν πλαγιές, συγκροτήματα αγροτεμαχίων (λιθικά bocage, κτισμένους ελαιώνες και δενδρώνες, σύνολα ξερολιθικών οικοτόπων που δημιουργήθηκαν μετά από συστηματικό ξεπέτρισμα και έλεγχο της ροής των όμβριων.

Φωτογραφίες δεύτερης κατηγορίας: Αναπαράσταση τοπίου στην Χάλκη, Σύρνα και Λέσβο.

Κατηγορία 3: Οδική κυκλοφορία, προσβάσεις και ανοικτοί χώροι
Εδώ εντάσσονται όλες οι ξερολιθικές κατασκευές που χρησιμοποιήθηκαν για να οργανωθεί η κυκλοφορία και η πρόσβαση ανθρώπων και ζώων, όπως και τα πλακόστρωτα. Οι κατασκευές αυτές περιλαμβάνουν δρόμους, μονοπάτια, περάσματα, γεφύρια, σκαλοπάτια, ράμπες, μόλους, λιθόστρωτους και πλακόστρωτους, ασκέπαστους δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους, αλάνες και αυλές.

Φωτογραφίες τρίτης κατηγορίας: Πλακόστρωτη αυλή μαντριού στην Πάτμο, πλακόστρωτο μονοπάτι στην Άνδρο (Φωτ. Τίτου Γιοχάλα) και πλακόστρωτο μονοπάτι στην Λέσβο.

Κατηγορία 4: Αγροτικές κατασκευές και υδραυλικά έργα (διαχείριση νερού)

Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει όλες τις ξερολιθικές κατασκευές που χρησιμοποιούνται για τη γεωργία και για τη διαχείριση του νερού. Τέτοιες κατασκευές είναι τα αλώνια, οι αποθήκες και οι αποθηκευτικοί χώροι, οι τρύπες για το φύτεμα αμπελιών, ελιών και άλλων δέντρων, οι λιθοσωροί που σκεπάζουν τις ρίζες των φυτών και τα μικρά κλείσματα που περιέχουν ένα ή δύο δέντρα. Τη διαχείριση του νερού εξασφάλιζαν τα πηγάδια, οι γούρνες και οι λάκκοι, τα κανάλια του νερού, η διαμόρφωση των χειμάρρων και των ποταμών, οι νεροδεσιές, οι διαμορφωμένες πηγές και υδρομαστεύσεις, οι αποθήκες χιονιού ή πάγου.

Φωτογραφίες τέταρτης κατηγορίας: Πάτμος αλώνι και αποθηκευτικός χώρος στην γωνιά χωραφιού.

Κατηγορία 5: Κτηνοτροφικές κατασκευές

Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται οι ξερολιθικές κατασκευές που αφορούν την κτηνοτροφία, όπως είναι οι στάβλοι, τα μαντριά, οι στάνες, οι κτηνοτροφικοί περίβολοι, τα τυροκομεία, τα στέγαστρα των ζώων, σπηλιές και τρύπες διαμορφωμένες σε στεγάδια ή καταφύγια ζώων. Εδώ τοποθετούμε, επίσης, περιβόλους για μέλισσες, περιστερεώνες, κοτέτσια, ποτίστρες και γούρνες, διβάρια ψαριών, κτλ.

Φωτογραφίες πέμπτης κατηγορίας: Σταβλί στην Κέα, κύφη Χάλκης και
μελισσοθυρίδες στην Άνδρο (Φωτ. Τίτου Γιοχάλα).

Κατηγορία 6: Κατοίκηση

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται κατασκευές που χρησιμοποιήθηκαν από τον άνθρωπο για κατοίκηση, όπως είναι τα σπίτια, τα καλύβια, σύνολα κατοικιών και οικημάτων *(όπως είναι οι αποστροφές της Νισύρου ή τα αντίστοιχα συγκροτήματα της Κέας*). Εδώ περιλαμβάνονται και οι στέγες σπιτιών με πλάκες, όπως και ορισμένα κοινοβιακά «μακρόστενα» οικήματα (houses).

Φωτογραφίες έκτης κατηγορίας: Διαμορφωμένο σταβλί στην Κέα, σπίτι στην Αλιμνιά και Κέα.

Κατηγορία 7: Κτίσματα βιοτεχνιών και προβιομηχανικών δραστηριοτήτων

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται όλες οι ξερολιθικές κατασκευές που χρησίμευσαν για να στεγάσουν βιοτεχνικές και προβιομηχανικές δραστηριότητες: φούρνοι και καμίνια (ασβέστη, γύψου, ξυλοκάρβουνων), μύλοι, ληνοί, πατητήρια, ελαιοτριβεία, πλυντήρια λιναριού (*λινοβρόχια*), μαλλιού, υφασμάτων, σιδεράδικα, κεραμιδάδικα και άλλα εργαστήρια.

Φωτογραφίες έβδομης κατηγορίας: Ληνός στην Σύμη και ασβεστοκάμινο στην Άνδρο (Φωτ. Τίτου Γιοχάλα)

Κατηγορία 8: Μνημεία και ιστορικά συγκροτήματα

Εδώ τοποθετούνται οι ξερολιθικές κατασκευές που χρησιμοποιήθηκαν από τον άνθρωπο για την εκδήλωση των θρησκευτικών και μεταφυσικών τους αισθημάτων, όπως και καθαρά αρχαιολογικά μνημεία. Τέτοιες κατασκευές είναι τα θρησκευτικά κτίσματα και μνημεία, τα μεγαλιθικά μνημεία, ορθόλιθοι, λιθοσωροί και έρμακες, αρχαίες αμυντικές κατασκευές, κυκλώπεια συγκροτήματα, ταφικά μνημεία, μυκηναϊκές γέφυρες και αρχαίοι δρόμοι, κτλ.

Φωτογραφίες όγδοης κατηγορίας: Αρχαία τάφρος στην Καρθέα της Κέας, στάνη δίπλα στον ελληνιστικό πύργο και τμήμα του πύργου ενσωματωμένο σε ξερολιθική περίβολο στην Παχειά Νισύρου.

Κατηγορία 9: Σύγχρονες ξερολιθικές και μεικτές κατασκευές

Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει όλες της σύγχρονες κατασκευές που χρησιμοποιούν ξερολιθικά στοιχεία ή ενσωματώνουν «ξερές λιθιές». Εδώ ταξινομούνται και οι μικτές μορφές και όλες οι καλλιτεχνικές, διακοσμητικές και αισθητικές χρήσεις της ξερολιθιάς.

Φωτογραφίες ένατης κατηγορίας: Σύγχρονη ξερολιθική κατασκευή (DSUSA).

Συμπεράσματα

Ως συμπέρασμα όλων όσων αναφέραμε, θεωρούμε ότι χρειάζεται η λήψη μιας σειράς μέτρων, που να στοχεύουν στην αξιοποίηση των ξερολιθικών συγκροτημάτων και κτισμάτων, και σε μια γενικότερη ανάδειξη της «ξερής λιθιάς». Τα μέτρα αυτά θα πρέπει να στοχεύουν στη:

1. Διάσωση και διατήρηση των τοπίων που διαμορφώθηκαν με ξερολιθικούς τοίχους αντιστήριξης, τα συγκροτήματα από σκάλες και τα περιτοιχίσματα, όπως και τα ξερολιθικά όρια που υπάρχουν στους κάμπους και γύρω από τις καρστικές πόλιες
2. Προστασία και ανάδειξη της ξερολιθικής πολιτισμικής κληρονομιάς.
3. Διατήρηση των πολιτισμικών αξιών που συνδέονται με τη χρήση της ξερής λιθιάς και των ξερολιθικών κατασκευών μέσα από την εκπαίδευση και την προβολή τους.
4. Οργάνωση της αγοράς της οικοδομικής πέτρας για να αποτραπεί η απόσπαση λίθων από τα ξερολιθικά κτίσματα και η κλοπή τους.
5. Δημιουργία νέων ξερολιθικών αναχωμάτων και συστημάτων προστασίας στα πρανή των αυτοκινητοδρόμων και στις όχθες των χειμάρρων, για να αποφευχθεί η αντιαισθητική χρήση μπετόν και το τσιμέντωμα των πλαγιών.

Το φωτογραφικό υλικό είναι από τα αρχεία των: Νικόλα Βερνίκου και Μάκη Αξιώτη. Οι φωτογραφίες του Τίτου Γιοχάλα είναι από το Άνδρος. Αρβανίτες και Αρβανίτικα , Πατάκης, Αθήνα, 2000 και http://www.drystoneusa.org/photos.htm

ARCHIVE ISSN 2654-2366 EBE/NLG